

СЕМАНТИКА ДНІВ ТИЖНЯ: ЧЕТВЕР У МІФОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕННЯХ СЛОВ'ЯН (за матеріалами замовлянь)

Андрій Темченко

УДК “329.4”:398.3(=16)

У статті запропоновано авторську інтерпретацію семантики четверга в контексті слов'янської міфології. Семантичні властивості цього дня тижня розгортаються в межах семантичного смислового ланцюжка: чіт / парний / чоловічий / позитивний / початок / відтворення / очищення. Ключовими, з погляду семантики, є четверги весняно-літнього періоду, пов'язані з ідеєю очищення та відтворення людини й сил природи.

Ключові слова: семантика, четвер, слов'яни, міфологія.

В статтє предлагается авторская интерпретация семантики четверга в контексте славянской мифологии. Семантические качества этого дня недели развиваются в пределах семантической смысловой цепочки: чет / парный / мужской / положительный / начало / возрождение / очищение. Ключевыми, с точки зрения семантики, являются четверги весенне-летнего периода, соотносимые с идеей очищения и возрождения человека и сил природы.

Ключевые слова: семантика, четверг, славяне, мифология.

The article offers the author's interpretation of the semantics of *Thursday* (the fourth day of week) in the context of the Slavic mythology. The semantic characteristics of this day of week unfold within the semantic chain: even / pair / male / positive / beginning / reproduction / depuration. The spring-and-summer period's *Thursdays* relating to the idea of Man's and Nature's purification and reproduction are the key ones in terms of semantics.

Keywords: semantics, Thursday, Slavs, mythology.

Дослідження останніх років свідчать про зацікавленість українських учених питаннями історії й семантики днів тижня [1; 3; 4; 9; 16; 17; 19]. Водночас відомості щодо міфології окремих днів, зокрема четверга, є фрагментарними. О. Кирилюк, С. Швидкий, О. Чебанюк обмежуються лише констатацією вірувань та уявлень, що пов'язані з четвертим днем тижня, як-от: визначення обрядових дозволів і заборон, «статєва» належність, значення в календарних обрядах. В інших працях семантику кожного з днів тижня розглянуто в загальному часовому контексті. Метою пропонованої статті є спроба інтерпретації фактичних наукових даних, які стосуються семантики четверга, у контексті міфологічних уявлень слов'ян.

Назва «четвер» споріднена з поняттями «чіт» / «чверть». Чіт — результат часової реалізації та структуризації динамічного / нестійкого нечіта / «лишки», пов'язується із четвертою частиною чотиритижневого місячного циклу. У цьому разі наявними є рудименти четверичної організації часу на кшталт чотири-

мірного горизонтального простору¹. У міфології українців часова чверть зіставляється з місячними фазами, які чергуються через те, що святий Юрій піднімає / опускає небесну «заслінку» [18, с. 18–19]. Четверичність тут розуміється як принцип виміру часу, оскільки назва дня зі значенням трійки трапляється як виняток (пор. з давньоруською назвою середи — «третийник»).

Четвер, на противагу «жіночій» середі, утілює чоловічий принцип, тому вважається сприятливим для господарських і сімейних справ, має найменшу кількість заборон. Це зумовлено тим, що четвер сприймається як наслідок розв'язання часової невизначеності на користь позитивного, тому споріднюється з поняттям *першого*. У цьому аспекті частково дублюється семантика неділі, що відбилося в календарних обрядах. Наприклад, межовими точками сорокаденного перебування Ісуса Христа після воскресіння з мертвих є неділя (день Воскресіння) і четвер (день Вознесіння). Незважаючи на те що четвер є останнім, він

не сприймається як завершальний, оскільки в цей день відбулося воскресіння в Царстві Небесному. Аналогічним чином розуміються поминки на сороковий день.

У дохристиянські часи цей день присвячувався богу-Громовику (у тому числі Георгію-Юрію). У деяких романських мовах його назва походить від імені Тора або Донара: нім. *Donnerstag*, швед. *Thorslag*, англ. *Thursday*. Цікавою в цьому аспекті є етимологія фразеологізму «після дощюку в четвер», семантика якого зіставляється з культом Громовика й обрядами викликання дощу / достатку [2, с. 338], тому в західній традиції останній четвер на Масляному тижні називали *Жирним*. Згодом первісне значення втратилося й набуло іншого вигляду: укр. «Щоб <...> Перун забив» → «Щоб <...> чорт взяв» / нім. «Donner und Doria» → «Щоб <...> кольки вкололи» [18, с. 98]. У цьому разі «кольки» можуть позначати не лише хвороби, але й «громові стрілки», якими святий Ілля «виколює» нечисту силу [14, с. 561]. Із традицією вшановувати день Громовика пов'язаний також обряд відсилання грозової хмари, що відбувається на *Дев'ятник* (четвер на дев'ятому тижні після Великодня) або на *Десятуху* (десятий тиждень після Великодня), оскільки позначає також остаточне дозрівання злаків і початок жнив, коли дощ є шкідливим [7, № 721].

У цьому аспекті західні Донер / Тор зіставляються зі слов'янським Перуном, день якого, на думку Б. Рибаківа, припадає на 20 липня й дублюється святом Іллі Пророка. Учений вважає, що в цей день молилися про припинення дощів та приносили людські жертви: «І вернувся [Володимир] до Києва, і приносив жертву кумирам із людьми своїми. І сказали старці і бояри: “Метнемо жереб на хлопця і дівчину, і на кого він упаде, — того заріжемо богам”. А був варяг один [Тури], — двір його був [там], де є нині церква святої Богородиці [Десятинна], що її звів Володимир, — і варяг той прийшов був із Греків і потай держався віри християнської. І був у нього син [Іван], гарний з лица і душею, і на сього упав

жереб по зависті диявола, бо не терпів [його] диявол, який має владу над усіма; сей був йому наче терен у серці, і прагнув погубити [його] окаянный, і підбурив людей. І сказали, прийшовши, послані до нього, [варяга]: “Упав жереб на сина твого, бо зволили боги його собі. Тож учинимо жертву богам”. І сказав варяг: “Не боги вони суть, а дерево. Сьогодні є, а завтра вже згнило. Не їдять бо вони, ні п'ють, ні говорять, а зроблені вони руками з дерева, сокирою і ножем. А бог один єсть, [той], що йому служать греки і поклоняються, бо сотворив він небо, і землю, і людину, і зорі, і сонце, і місяць, і дав життя на землі. А ці боги що зробили? Вони самі зроблені є. Не дам сина свого бісам” (пор. з “Donner und Doria”, ім'я Donner означає “біс / чорт”). Вони тоді, пішовши, повідали [се] людям. А ті, взявши оружжя, пішли на нього і рознесли двір довкола нього. Він же стояв на сінях із сином своїм, вони сказали йому: “Дай сина свого, ми оддамо його богам”. А він відповів: “Якщо вони боги є, то нехай пошлють одного [з-між] себе бога і візьмуть сина мого. А ви чому приносите їм жертви?” І зняли вони крик, і підрубали сіни під ними, а тоді повбивали їх. І не знає ж ніхто, де їх положили, бо люди були тоді невігласами і поганями» [5, с. 49–50]. Цікавими є декілька фрагментів літопису. Жереб випав також на дівчину, про яку в літопису згадується лише принагідно. Увага літописця прикута до виняткової події, коли варяг Тур відмовився принести в жертву свого сина. Ім'я варяга, який потай прийняв християнство, було тотемним, тому він міг належати до жрецької верстви культу Громовика, що був поширений у скандинавських народів. На півночі Росії (території, що межує з варягами) на день Святого Іллі забивали бика / тура, вигодованого «усім миром» [12, с. 418].

Відмова жерця від здійснення обрядової відправи, можливо, стала причиною обурення киян, тому ця подія потрапила до літопису. Ритуальне вбивство колишнього жерця і його сина, яких церква канонізувала як Феодір та Іван, було здійснено поблизу язичницького ка-

пища, де згодом збудували Десятинну церкву, назва якої пов'язана з неділею-десятухою, коли відбувались обряди заклинання грому. У зв'язку із цим трагічну загибель Бориса також міг спровокувати обряд: «А по молитві уснув Борис і дав душу в руці Господу богу іюля 24-го дня», оскільки день убивства зіставляється з початком жнив на Київщині (див. орнаментований посуд із с. Ромашки Рокитнянського р-ну Київської обл.) [11, с. 182].

Найпотужнішим з погляду обряду вважався день відтворення — четвер на Страстному тижні (Великий, Святий): 1) «Сьогодні Святий четверг, прошу я тебе, дай помочи от себе»; 2) «Чисти четвер, чисти четвер, Ўеликонная п'ятниця, ўсі сўятіє празднички рокоўіє придіте, приступіте, од Ганзі ляк одніміте, тіло на місце остановіте, да воскреснет Бог» [7, № 146, 190]. У католиків — Зелений четвер (*Dies viridium*). Відповідні аналогії трапляються в східних слов'ян: «У Чистий чецьвер ішла Божа Маці, на Сіянскую гору траву жаці, жала, і ужинала, і качівала с (ім'я) раба Божа(г)о дзецінство зганяла» [7, № 65]. Остання назва пояснюється звичаєм куштувати в цей день свіжу зелень, що асоціюється з тотемними віруваннями (той, хто покався, знову відроджується, тобто стає «свіжим / зеленим») [8, с. 475]. Описи очищення засобом обрядового вмивання зафіксовано в замовляннях: «Ходили до річкі в Чистий четвер і, як шухля [лихоманка. — А. Т.] нападає на кого, та три рази ўчкоче ў воду, обмахнеца, та і вилетає — бо холодна вода» [7, № 562]. Семантикою очищення наділені деякі обрядові дії, зокрема прядіння «четвергової нитки», яку виготовляли до сходу сонця, сидячи на порозі й обертаючи веретено проти годинникової стрілки. Її застосовували як засіб від «гризі», «підвію», фізичних ушкоджень: «Ў полі жнеш — рука трашчиць — нитку завяжеш: “Христаў лянок, пускай те балезні на нітацці атаўляющца, штаби (ім'я) ніхто ня урочиў”» [7, № 226]. Найвною є семантика «абсолютного початку»: четвер / схід сонця / поріг. Обертання проти годинникової стрілки — табуїова-

на дія, оскільки виткану нитку застосовували для знищення хвороби (роз'єднання), що несумісне з її справжньою природою — з'єднувати.

Сприйняття «чоловічого» четверга² як утілення ідеї запліднення пояснює обрядове застосування парних предметів у «присушках»: «У Чистий четвер піти до чужої криниці, кинуть у неї парну копійку і казати: “Кринице-чарівнице, <...> я тобі даю гроші, хліб, солі, а ти мені дай щастя, здоров'я, любові”. Скільки набереться за раз витягти, помитися нею і вилить туди, де ніхто не ходить»³. Тому в цей день заборонялися дії із семантикою завершення, зокрема збирати овочі / заготовляти м'ясо, «бо в них заведуться черви». Відповідне трактування семантики четверга (мається на увазі як «дня запліднення / зростання») створює конфліктну ситуацію, коли за вимогою церкви необхідно було утримуватися від споживання скромної їжі / статевих стосунків. У зв'язку із цим болгари остерігалися четверга на першому тижні Великого посту. Серби називали його *Тодоровим* і вірили, що в цей день з'являється головний демон-тодорець⁴. Відповідне значення зафіксовано в назві четверга на Масляному тижні, який південні слов'яни називали *Кривим*. Асоціація з кривизною пояснює заборону «нічого не садити, бо виросте криве», яка може бути вторинною, оскільки порівнюється з *кривим танцем*, що його виконували навесні, він символізував повернення сонця / ріст молодих пагонів. Сприйняття четверга на Масляному тижні як сприятливого для зростання підтверджується тим, що «усі вибиті зуби» під час «широкого розгулу» вважалися «на добру подію».

Відповідні асоціації слугують поясненням, чому четвер на Великодньому тижні зіставляють з ідеєю воскресіння й називають *Навським великоднем*, тобто *Поминальним*. У цьому аспекті стають зрозумілими табу на господарські / польові роботи, коли заборонялося втручатися «на територію пращурів», тобто копати землю, рубати / палити дерево тощо. Натомість дозволялося прибирати / «очищати» моголи. Крім цього, на кладовище несли свячені

крашанки й хліб (символ воскресіння / відродження). Українці вірили, що «очищені» й «нагодовані» мерці приходять уночі до церкви на всеношну, яку править покійний священник.

У Росії та прикордонних територіях Білорусі й України в четвер на сьомому тижні після Великодня (*Семик*) побутував звичай помянути «заложних» покійників (самобивць, нехрещених дітей, мертвонароджених, померлих передчасно). На думку Д. Зеленина, цей звичай став продовженням колективних поховань

«заложних» в убогих домах (обрядове піклування про «нічиїх» мерців).

Семантику Навського великодня дублює четвер на Троїцькому тижні, що його на Поліссі називали *Навська трійця* чи *Русалчина паска*. Його називали також *Сухим днем*, тому в цей день намагалися не полоти, інакше все посаджене могло висохнути. Натомість вносили сушити одяг.

Значення ключових четвергів у календарному циклі репрезентовано в таблиці 1.

Таблиця 1

Період		Четвер	Семантика
Масляна		Кривий (південні слов'яни) Жирний / <i>jeudi gras</i> (західні слов'яни)	Набуває семантичної дуальності, яка проявляється в забороні садити, що може бути пізнішим нашаруванням. Таке припущення підтверджується західноєвропейською назвою <i>жирний</i> , яка може бути первинною. На це опосередковано вказує етимологія слова: праслов. <i>žirъ</i> , а також похідні укр. <i>жир</i> , болг. <i>жир</i> — «жир, сало, шлунок», словен. <i>žir</i> — «шлунок, їжа», аналогічні значення властиві іншим слов'янським мовам.
Великий піст		<u>Перший</u> четвер на першому тижні	<i>Тодоровий</i> : начебто переймає семантику <i>Чорної середи</i> . «Вимоги» християнського посту й «дозволи» язичницького четверга є несумісними.
		<u>Останній</u> четвер на останньому тижні	Страсний / Чистий / Великий / Зелений — ідея остаточного очищення. Констатує початок чотириденного часового циклу: Чистий четвер / Страсна п'ятниця / Страсна субота / Воскресіння Господнє.
Великдень — Трійця	Поминальні дні	1 тиждень / 5 день	Навський великдень — поминання покійників.
		6 тиждень / 40 день	Вознесіння.
		7 тиждень / 47 день	Семик — поминки по «заложних» покійниках.
		8 тиждень / 54 день	Русалчина паска / Навська трійця. Звідси — Сухий день / Кривий четвер.
Жнива		9 тиждень / 61 день	<i>Дев'ятник</i> , заклинання грозової хмари.
		10 тиждень / 68 день	<i>Десятуха</i> , заклинання грозової хмари.

Зважаючи на вищезазначене, ключова ознака семантики четверга полягає в його активності як часового проміжку, коли відкривається межа, що розділяє «цей» світ із «тим». У зв'язку із цим заборонялися роботи в перехідний період від зими до літа (холоду / тепла, темряви / світла), пов'язані з різанням, рубанням, колінням, копанням, тобто втручанням у сферу природного. З погляду міфу відповідна експансія може порушити цей зв'язок, зашкодивши в подальшому природному розвитку. Звідси походження обрядових заборон і табу йованих назв на зразок *Кривий, Сухий, Тодоровий*. У цьому аспекті пояснюється семантика заклинання грозової хмари на *Дев'ятник / Десятуху*, коли це втручання «дозується» обрядом. Поряд із цим обмеження продуктивної діяльності — неоднорідне. Прикладами опозиційних відношень є *Тодоровий четвер*, коли тодорці спричиняли захворювання за недотримання харчового табу (семантика зменшення), і *Чистий, або Зелений, четвер*, коли відбувалося очищення від захворювань шляхом умивання (новою / весняною) водою чи споживання свіжої зелені (семантика збільшення). Ще один приклад бінарності — зіставлення *Навського великодня* (поминали «своїх» покійників / пращурів) і *Семика* (поминали «зложних» мерців). Аналогічним чином порівнюються *Вознесіння* в значенні «відродження» (пор. з прикметами: «Коли на Вознесіння гарна погода — до урожаю»; «Вознесіння з дощем — Ілля з громом» [6, с. 108]) і *Русалчина паска*, яку ще називали *Сухим днем*, де сухість / твердість сприймалась як ознака потойбічного («Іхав чоловік по каменю орати каменними сохами, каменними волами, і наорав каменю, і насіяв роженьки. Як роженькі не зойти, так із того суства крові не пойти» [10, с. 35]).

Таким чином, бінарні відношення, що формуються всередині єдиного часово-комунікативного простору, — властиві семантиці четверга. Дні тижня до та після четверга (середа і п'ятниця) не членуються на смислові протиставлення, тому є схожими в плані семантики

(мається на увазі заборона на вживання скоромної їжі / статевиx відносин). Порівняймо з приказками: «Середа та п'ятниця — четвергу не укажчиці»; «Не сунься середа поперед четверга, бо ще і п'ятниця буде»; «Скривився як середа на п'ятницю» (четвер делікатно не згадується) [15, с. 89, 247]. Виникає враження, що часова тріона — середа / четвер / п'ятниця — становить окремих обрядовий цикл, який прикладається до потрійної часової парадигми міфу: початок / середина / завершення; учора / сьогодні / завтра [7, № 356–357].

Отже, четвер зіставляється з поняттям чверті / чіта, що й формує міфологію цього дня. Четвер певним чином споріднюється з поняттям першого, оскільки з нього починається завершальна частина тижня. Водночас він відрізняється від неділі, оскільки поняття першого тут дублюється по чоловічій лінії, тоді як у неділю — по жіночій. У зв'язку із цим четвер уважали сприятливим днем для господарських робіт, що їх виконували чоловіки. Відповідна символіка четвертого дня зафіксована в його назві як дня Громовика.

На відміну від вівторка, середи й суботи, неділя, понеділок, четвер і п'ятниця мають головний день, що припадає раз на рік. Головною неділею є Великдень, головним понеділком — поминальний день, головною п'ятницею — Страсна п'ятниця. Міфологія головного четверга генетично пов'язується з дохристиянським святом Перуна в останній декаді липня, коли приносили людські жертви, а також із Чистим четвергом як днем очищення й відтворення. Водночас християнська (сучасна) символіка четверга та причетність до нього Громовика перебувають у спільному семантичному полі, що охоплює коло значень, пов'язаних із дощем, ростом і очищенням, тому в цей день лікували хвороби або здійснювали профілактичні дії.

Незважаючи на позитивне забарвлення четверга й наявність сакрального покровителя, у нього, як у середи та п'ятниці, є свій міфологічний охоронець — демон-тодорець, який

карає тих, хто не дотримується встановлених правил. Подібні демони-наглядачі охороняють лише середу / четвер / п'ятницю, що складають часову трійну.

¹ І чверть – молодик / новак: не починали сіяти льон, мазати хату, загодовувати худобу, квасити борщ, сприятливий час для любовних замовлянь. Люди, народжені на молодик, зберігають усе життя свіжість і молодість. Перелік заборон зставляється з обрядовими рекомендаціями щодо понеділка. II чверть – підповня. III чверть – повня: цілющі властивості. IV чверть – старик / остання кватира. Перерва – період відсутності місяця: народжені в цей час будуть недовго жити в парі.

² У південних слов'ян важливими були наступні шість (іноді вісім) четвергів, коли заборонялися жіночі роботи, пов'язані з прасуванням, миттям, шиттям, в'язанням, що запобігало грому і граду.

³ Записав А. Темченко в с. Капустине Шполянського р-ну Черкаської обл.

⁴ Тодорці – персонажі сербської міфології, яких уявляють кіньми, вершниками чи істотами з кінськими тілами й людськими головами. То-

Наближеність четверга до семантики *першого* слугує поясненням, чому четвер міг бути поминальним днем, дублюючи, таким чином, семантику першої / воскресної неділі.

дорці з'являються з потойбічного світу в першу суботу Великого посту (за церковним календарем день Святого Феодора – Тодора Тірона) й карають винних за недотримання заборон у харчуванні. Ватажком тодорців є Великий Тодор – вершник у білому плащі, білий кінь якого припадає на одну ногу. У Південній Моравії цей день називали *Кінська паска*; у Південно-Східній Сербії святого Феодора вважали покровителем вершників.

Тодорці мають силу вночі до перших півнів, вони б'ють людей копитами своїх коней, відбитки яких залишаються на тілі, від чого виникають захворювання. Щоб одужати, хворий має вийти в Тодорову суботу наступного року на те місце, де його ударив тодорець, після чого відразу або помирає, або одужує. Тодорці можуть занастити дитину, мати якої порушила заборону готувати їжу в Тодорову суботу. Особливо небезпечними тодорці є поблизу водяних млинів [13].

1. Кирилюк О. Семантика днів тижня: традиційні смисли та авторська інтерпретація (на пісенному матеріалі) // Література. Фольклор. Проблеми поетики : зб. наук. пр. – Київ : Київський університет, 2012. – Вип. 36. – С. 412–418.

2. Кисіль І. Трансформація давньослов'янської міфології у сучасних слов'янських мовах // Матеріали до української етнології : [зб. наук. пр.] – Київ : Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, 1995. – Вип. 1 (4). – С. 338–340.

3. Ковальков О. Л. Сприйняття часу в українській традиційній культурі (XIX – початок XX століття) [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05 / Ковальков Олександр Леонідович ; НАН України, Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. – Київ, 2008. – 20 с.

4. Костенко Л. Часова регламентація оранки та сівби рослин на Лівобережному Поліссі // Українознавство. – Київ, 2008. – № 4. – С. 257–260.

5. Літопис Руський. За Іпатіївським списком / [пер. з давньоруської Л. Махновець ; відп. ред. О. В. Мишанич]. – Київ : Дніпро, 1990. – 591 с.

6. Матвеева Н., Голобородько А. Святі і свята України. Календар церковних свят і народних

традицій : словник-довідник. – Київ : Український центр духовної культури, 1995. – 240 с.

7. Полесские заговоры (в записях 1970–1990-х гг.) / [сост., подгот. текстов и коммент. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова]. – Москва : Индрик, 2003. – 752 с.

8. Потебня А. А. Слово и миф. – Москва : Правда, 1989. – 624 с.

9. Редьква М. І. Семантика назв днів тижня в українських народних чарівних казках (у записях XIX ст.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/ONG/Philologia/10_red_kva%20marija.doc.htm.

10. Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби (записані Я. П. Новицьким, П. С. Єфіменком, В. П. Милорадовичем) // Українські чари / [упоряд. О. М. Таланчук]. – Київ : Либідь, 1992. – С. 32–95.

11. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси. – Москва : Наука, 1988. – 784 с.

12. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. – Москва : Наука, 1994. – 608 с.

13. Славянская мифология. Энциклопедический словарь / под ред. В. Я. Петрухина, Т. А. Агапкиной, Л. Н. Виноградовой, С. М. Толстой. – Москва : Эллис Лак, 1995. – 416 с.

14. Толстой Н. И. Громовая стрела // Славянские древности : этнолингвистический словарь : в 5 т. / [под ред. Н. И. Толстого]. – Москва : Международные отношения, 1995. – Т. 1. – С. 561–563.

15. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О. В. Марковича та інших. Уклад М. Номис / [упоряд., прим. та вступ. ст. М. М. Пазяка]. – Київ : Либідь, 1993. – 766 с.

16. Хомік О. Є. Семантика міфологічного часу в українських оберегових замовляннях [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://vuzlib.com.ua/articles/book/13532-Semantika_m%D1%96folog%D1%96chnogo_cha/1.html.

17. Чебанюк О. Український народний календар: міфопоетична символіка, семантика й

прагматика днів тижня // Література. Фольклор. Проблеми поетики : зб. наук. пр. – Київ : Київський університет, 2011. – Вип. 35. – С. 593–597.

18. Чубинський П. П. Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського : у 2 т. – Київ : Мистецтво, 1995. – Т. 1. – 224 с. : іл.; Т. 2. – 224 с. : іл.

19. Швыдкий С. Н. Семантика дней недели в системе верований и представлений населения Слободской Украины XIX – начала XX ст. // Научные ведомости Белгородского государственного университета. – 2014. – Вып. 8 (179). – Т. 30. – С. 89–94. – (Серия «История. Политология. Экономика. Информатика»).